

YIGINSAL DEMOKRATİK HAREKETLERDE

GELİŞME EGİLLİMLERİ (+)

Larisa LISÜTKİNA

Sergey PATRUŞEV

Türkçesi: G. Doğan GÖRSEV

Yığinsal demokratik hareketlerin, en başta da savaş karşıtı ve çevreci hareketlerin, sosyalist olmayan ülkelerde toplumsal-politik yaşamın etkili ve geriletilemez bir etkeni durumuna gelmiş olması, 80'li yıllarda kendini tartışmasız kabul ettirmiştir. Politik güçler arasındaki geleneksel dengeleri altüst eden "Yeşiller" partileri ve barış partileri, bazı durumlarda bu hareketler temelinde kurulmuştur. Ama bu yeni partiler çerçevesindeki faaliyetler yine de, yığinsal gösterilerin ve yerel çapta odaklanmış eylemlerin yanı sıra yürütülmüştür. "Sivil" faaliyetin bu yeni öznesinin toplumsal-politik profili gitgide açıklığa kavuşmuştur: sürdürdüğü savaşımın özgün biçimler'i (örneğin, "sivil" girişimler) ete kemiğe bürünür ve bunlar pratikte deneyden geçer olmuştur; yakın tarihin olgularından köklenen gelenekler doğmuştur (örneğin, NATO'nun 12 Aralık 1979'da almış olduğu aşırı silahlanmaya ilişkin karara karşı bir protesto olarak, her yılın 12 Aralık günü barış gösterileri düzenlenmesi). 80'li yıllar boyunca özgül bir politik alt-kültür oluşmuştur. İlke olarak tüm politik güçlere "açık" olan bu politik alt-kültür, ağırlıklı olarak, politik yelpazenin, birbirinden

(+) Bu makale, SSCB Bilimler Akademisinin Toplum Bilimleri Bölümünün yayın organı "SCIENCES SOCIALES" Dergisinin 1989 No.2 (76) sayısından çevrilmiştir.

farklı biçimlerde kümeleşmiş olan sol kesimini (ama sırf onları değil) kucaklamış ve o zamana kadar pasif kalmış grupların katılımıyla genişlemiştir. Söz konusu politik alt-kültürün şöyle bir farklı özelliği var: kurulu düzen karşısında muhalefet olarak işlev görürken; geleneksel sol örgütler --en başta da, işçi partileri ve sendikalar-- karşısında da a l t e r n a t i f olarak işlev görüyor. Bunun yanı sıra bu politik alt-kültür, hazırda bulunan tüm politik gruplara, bağlaşıklıklar ve birlikte eylemler için potansiyel muhataplar gözüyle bakıyor.

Yeni toplumsal hareketler olgusuyla ilgili şu ana paradoksu saptamak şimdiden olanaklıdır: Bu hareketlerin geçmişte benzeri olmayan genişliği ile, politik hedeflerin gerçekleştirilmesinde sağlanan pratik sonuçlar arasında göze batıcı bir oransızlık vardır. 80'li yılların barış ve çevre hareketleri, 2.Dünya Savaşı sonrası dönemin tümünde eşi bulunmayan bir çaptadır; oysa barış yanlıları da, çevreciler de, kendileri için saptadıkları amaçlara doğrudan ulaşmayı başaramamışlardır. Bu anlamda, somut hedeflerle etkinlik yürüten, daha küçük çaplı başarılarla yönelik "sivil" girişimler daha verimli olmuşlardır.

Yığınsal demokratik hareketlerin özgül özelliği olan "politika-dışı yaklaşım", sivil toplumun güçlerine ve mekanizmalarına yaslanma niyeti, oturmuş örgütsel yapıların ve yönetici organların reddi (nitekim, Yeşiller kendilerinin "anti-parti bir parti" olduklarını ilan ediyorlar), bu hareketlerin politik savaşında etkililiklerini hissedilir ölçüde azaltıyor. Bu hareketlerin, başına buyruk bir politik güç oluşturmak ve kendilerine örgütsel bir yapı belirlemek için göz önüne aldıkları model, işçi hareketindeki politik-örgütsel biçimlenişin tam karşıtı olarak ortaya çıkmaktadır: birleşip tekleşmiş bir parti, disiplin yaptırımları olan yükümlülükler, ideolojik ortak kabuller, yetkilerle donatılmış bir yönetim yeni toplumsal hareketlerin yandaşları tarafından dışlanıyor. Bu hareketlerin yandaşlarına göre, böylesi ilkeler, tepeden geliştirmenin anahtar-kavramlarını önceden belirlemede ve geniş yığınları, parti seçkinleri tarafından bir güdümlenimin nesnesi durumuna sok^{maktadır.} Bu yüzden onlar bu ilkelerin yerine, kendiliğindenliği, "değer"lerin birlikte kabulünü, tabanın doğrudan demokrasisini getirmek ; bu anlayışları da, teorik düzlemde çok, hareketin pratik hedefleri bağlamında tanımlamak istiyorlar. Bu tercihler, küçük çaplı eylemlere ve hareke-

tin yerel görevlerinin gerçekleştirilmesine engel olmuyor. Ne var ki, eylem daha geniş bir ölçek kazanır kazanmaz, çelişkiler, olumsuz eğilimler ve bunların gelişiminin tıkanma noktalarına ulaşması ve bunların yanı sıra, karşı-çıkışın popülist karakteriyle zorunlu olarak ilgili tehlikeler ortaya çıkıyor. Giderek, bu hareketlerin gelişme perspektiflerini de bağlayan bir takım yeni görevlerle ve sorunlarla başlar derde giriyor.

Yeni toplumsal hareketlerin oynadığı nesnel rolü değerlendirmek her şeyin üstünde önem taşımaktadır. Bu sorunun --80'li yılların ikinci yarısında gerekliliği öne çıkan-- teorik çözümü konusunda şimdiye dek dile getirilenler, geneliyle, yeni toplumsal hareketlerin çağımızdaki toplumsal gelişmenin ana itici güçlerinden biri olduğunu nitelemekten öteye gitmemiştir. Bu yaklaşım, yığınsal demokratik hareketler ile işçi hareketi arasında, öze ilişkin ve tipolojik karşılaştırma konusunda tartışmaları başlatmıştır. Buna paralel olarak, yığınsal toplumsal hareketler ile işçi sınıfı partileri ve Yeşiller türünden yeni politik oluşumlar arasındaki işbirliğini, politik etkileşimi ve bağlaşıklık ilişkilerini geliştirmek amacıyla eylem stratejileri hazırlamak üzere aktif araştırmalar yürütülmüştür. Ne var ki, birkaç istisna bir yana bırakılacak olursa, bu alanda bir parça olsun kalıcı başarılar hiçbir zaman sağlanamamıştır.

Yeni toplumsal hareketler politik bakımdan, işçi hareketiyle, her doğrultuda açılım ilkesi temelinde --ama konum ortaklığının kabulünü içeren herhangi bir özgül bağlaşıklık stratejisi söz konusu olmadan-- işbirliği yapan bağımsız bir politik güç olarak işlev görmektedir. Kendi politik eylemlerinin etkililiğinin zayıf oluşu, bu hareketler için hiçbir zaman, durumu değiştirmek üzere işçi örgütlenmelerine "el uzatmak" gerekliliği lehinde geçerli bir kanıt meydana getirmiyor. Bilincin dönüşüme uğratılması yönündeki ütöpik yönelim, politika alanına oranla öncelikli olarak ortaya çıkıyor. Buna bir de, bu hareketlerin, daha güçlü ve daha deneyimli bir bağlaşıklıkla yakın bir etkileşim içinde politik kimliklerini yitirmekten duydukları, kolaylıkla anlaşılabilir bir ürkeklik ekleniyor.

Batıda 80'li yıllarda yığınsal demokratik karşı-çıkış, yüz-yılıımızın başlarındaki ve ortalarındaki benzer hareketlere oranla çok daha kapsamlı ve çok daha çelişkili bir olgudur. Bunun birçok nedenleri arasında şunlar belirtilebilir: son derece çeşitlilik içinde kalmakla birlikte, alabildiğine bir bütünlük içine girmiş olan dünyamızdaki niteliksel bakımdan yeni durum; gelişmenin nesnel ve öznel, uluslararası ve ulusal etkenleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin yeni özellikleri; 20. yüzyılın sonlarında birey ile toplum arasındaki ilişkilerin özgüllüğü; ve son olarak, "genel refah devleti"nin, onun politik sisteminin ve partilerinin, bilimsel-teknik devrim koşullarına ve gereklerine uyarlanma girişimlerinin bunalım içinde bulunduğu bir dönemde, kapitalist toplumda meydana gelen değişmeler.

Çalkantılı 1968 yılını izleyen iki onyılda Batı toplumu, 60'lı yılların genç protestocularının yükselttikleri istemlerin pek çoğunu benimsemiştir. Onların demokratik gelenek içindeki ardılları bugün, --her ne kadar ilk bakışta, önyargılara ve kitle bilincinin ataletine karşı savaşım, öneminden hiçbir şey yitirmemiş gibi görünebilse de-- artık farklı hedeflerle, özellikle, farklı hasımlarla karşı karşıya bulunmaktadır. 60'lı yıllarda, önyargılara ve kitle bilincinin ataletine karşı savaşımın ana temaları ailede ve toplumda otoriter eğitimdi, ikiyüzlü cinsel ahlaktı, bireyin ideolojik güdümlendirilmesiydi. 80'li yıllarda ise, bu savaşımında, savaş ve barış sorunları, çevre sorunları, dünya çapında yeni bir düzen kurulması öne çıkmıştır. Bu söylendikten sonra, yine paradoksal bir duruma işaret edilebilir: 60'lı yılların politik boyutlu protestosu, aslında, sivil toplumu hedef tutuyordu; 80'li yılların "politika-dışı" yığınsal hareketleri ise, nesnel olarak, ulusal ve uluslararası karar organlarına ve kuruluşlara yükleniyor. Günümüzdeki yığınsal demokratik hareketlerin, --toplumsal anlaşmazlıkları sonuçlandırmanın rasyonel bir mekanizması olarak-- politika karşısında dışlayıcı bir tutum benimsemeleri ve aşağıdan, tabandan, halkın derinliğinden yola çıkan protesto biçimlerine yönelmeleri, o hareketlerin su götürmez demokratik potansiyeline karşın, onların etkililiğini hayli zayıflatıyor. Bu durumun, önemli ölçüde, yığınsal demokratik hareketler içinde yer alan birbirinden çok farklı toplumsal-politik ve ideolojik akımların gelişim çizgilerinin (hiç de tümüyle çakışmadan) birbiriyle kesişmesinden ileri

geldiği söylenebilir; ayrıca bu durum, yığınsal demokratik hareketlerin her birinde, daha sonraki gelişimlerine ilişkin hem genel, hem de özgül bir takım gereksinimler ortaya çıkardığı gibi, onların faaliyetlerindeki merkezkaç ve merkezci eğilimleri de belirliyor.

Yeni toplumsal hareketlerin pek çoğu, haklı olarak, "tek bir sorunlu hareketler" sınıfı içine sokulsalar da (ki, hareketin yandaşlarının faaliyeti de o tek sorunun çözümüne yöneliktir), daha dikkatli bir irdeleme, o hareketlerin derin içeriğinin, çağdaş burjuva toplumunun şu ya da bu olumsuz yanına karşı protestoyla sınırlı olmadığını göstermektedir. Yeni toplumsal hareketler, burjuva uygarlığının tümüne ilişkin güçlü bir eleştiri birikiminin taşıyıcılığını yapmakta; --her şeyden önce, uluslararası anlaşmazlıklara çözüm getirme tarzı olarak savaşı ve şiddeti dışlamak ve toplumsal ilişkiler içinde bireyin yabancılaşmasına son vermek amacıyla-- çağdaş kapitalizmin gerçekliklerine hümanist bir alternatifin geniş kapsamda araştırılması için ortaya atıldıklarını öne sürmektedirler.

Yeni toplumsal hareketlerin reformlaştırmacı potansiyeli, gözetilen amaçlar dikkate alınınca, radikal olarak nitelendirilmek gerekir. Temsili özelliği olmayan kimi öğretiler ve istemler hesaba katılmazsa, varolan toplumsal düzenin yerine, içinde hiçbir sınıfın diktatörlüğüne, temsili demokrasiye, devlet aygıtına yer vermeyen, niteliksel olarak farklı (doğrusu, ütöpik) bir başka düzeni --yani, gereksinimlerini özgürce benimsenen çalışmayla karşılayan ve tüm sorunlara yerel özyönetim aracılığıyla çözüm bulan yurttaşların topluluksal birlikteliğini-- getirmenin özlemi duyulmaktadır.

En ünlü Batılı sosyologların bu hareketlerde, toplumun hat ta temellerini etkilemiş olan, geniş kapsamlı ve derin bir bunalımın ürünü olduğunu görmeleri pek anlamlıdır. Batılı sosyologlar bu bunalımı kabul ediyor, ama ona Batı uygarlığı için bir tehdit, ya da Batı uygarlığının sönüşününün bir belirtisi gözüyle bakmıyorlar. Yeni toplumsal hareketlerin ideologları, ayrıca, kapitalist toplumsal sistemin köklü bir dönüşüme uğramakta olduğu görüşünde ve bu süreci denetim altında bulundurdıkları iddiasına dadırlar. Onlar, içinde bulunduğumuz dönemi geçici sayıyorlar. Diğer tüm akımların teorisyenleri de, pratik olarak yeni bir uygarlık biçiminin temellerinin atılmakta olduğunu kabul ediyor-

lar. Aralarından birçoğu, tarihin nesnesinin değişmekte olduğundan (R.Dahrendorf /1/); fikir'in giderek belirleyici maddi güç haline geldiği bir süreç içinde "ikinci bir kültür devrimi"nin yol aldığından (R.Bahrro /2/); yeni toplumsal-ekonomik yapıların ve --taşıyıcılığını yeni sınıfın temsilcilerinin yaptığı-- sanayi-sonrası değerlerin oluşumu temelinde, Batı'nın tarihinde yeni bir çevrimin başladığından (D.Bell /3/) söz ediyor. Yeni-tutuculuğun çoğu Amerikalı olan etkili bazı teorisyenleri Batılı aydınlara, kapitalist sisteme karşı belli bir yıkıcı niyet yakıştırmakta ve --o yeni-tutucu teorisyenlere kalırsa, Batılı aydınların "başlıca varlık nedenleri", bu sistemin eleştirilmesinden ve kınanmasından öteye gitmediği için-- onları "düşman aydınlar" diye adlandırmaktadırlar. Örneğin, M.Novak'ın, R.Nisbet'in, P.Johnson'un vb. kanıları böyledir.

Yeni toplumsal hareketlerin irdelenmesi, onların yüksek düşünsel potansiyelini, burjuva toplumunun ekonomik, politik ve kültürel sistemlerinden hoşnutsuzluğunu, derin değişiklikler arzusunu, sorunların yeryüzü ölçeğinde ele alınmasına doğru açılımı ve madde-sonrası değerlere doğru yönelişi ortaya koymaktadır. Bunlara ayrıca öteden beri, partilerle, geleneksel politik temsil sistemiyle bağları koparmak isteği, kurumsal biçimlerin olumsuzlanması, anarşizm geleneğinin --örneğin, doğrudan politik katılımlı tabandan demokrasi fikrinin-- yeniden canlandırılması arzusu da ekleniyor. Bu istemler ve diğerleri, yeni hareketlerin ideologları tarafından yalnızca bir program olarak değil, ayrıca, --bu istemlerin taşıyıcısı olarak ortaya çıkan-- yeni tarihsel öznenin bir "kendini dile getirme" tarzı olarak da değerlendiriliyor. Araştırmacıların pek çoğunun kanısına göre, bu yeni tarihsel özneyi, sayıca hızla çoğalmaları sayesinde, yeni bir toplumsal nitelik (qualité) kazanmış olan orta katmanlar oluşturuyor.

Bu değerlendirmeler, söz konusu hareketlerin önemli belirgin özelliklerini belirtmekte ve yeni toplumsal olgunun "yüzeyinde bulunan"ı çok iyi yakalamaktadır. Ne var ki, bütün bunlar, bize kalırsa, incelemenin sonucu olmaktan çok teorik öncülleri olmaktan öteye gitmiyor; çünkü bunlar, bir yanda bunalım süreci ve öbür yanda, çağdaş kapitalizmin toplumsal yaşamındaki değişmeler, --kitle bilincinde, toplumsal değerler sisteminde ve yığınsal demokratik protestonun gerek karakteri, gerekse ifade biçimleri bakımından yeni olan istemlerinde meydana gelen değişiklikler-- arasındaki neden - sonuç ilişkisini ortaya koymuyor.

Yeni toplumsal hareketler, görece istikrarlı bir ekonomik büyüme döneminin son evresinde, ekonominin --ultra-modern teknolojilerin yığınsal ölçekte devreye girmesi, üretim faaliyetinin de yeni merkezler oluşması, kimi üretim dallarının tümüyle sökülüp atılması, sanayinin pek çok kesiminin sönme yoluna girmesi, birçok meslek grubuna özgü becerilerin yaygın ölçüde değersizleşmesi, yığınsal işsizliğin salgın halinde yayılması, sosyal programların kısılması ve askersel harcamaların artması koşullarında-- yeniden açılması ve modernleşmesi ortamında gelişiyor. Nüfusun birçok katmanları ekonomik ve toplumsal bir güvencesizlik duygusu içinde bulunuyor. Geleceğin "teknikle taçlanan uygarlık"ına bağlanan şaşaalı umutlara karşın, doğal ve toplumsal yaşam koşullarının su götürmez bir açıklıkla bozulmasına tanık olunuyor; yığınların davranışını gitgide daha sıkı bir şekilde denetim altında tutma ve düzenleme olanaklarının genişlediği ve otoriter eğilimlerin güçlendiği görülüyor.

Son onyıllar, gelişmiş kapitalist ülkelerde yığınsal bilinci ve nüfusun toplumsal-politik faaliyetini belirleyen ana yapısal öğelerin içeriğinin ve etkileşim mekanizmalarının dönüşüme uğramasına yol açmıştır. Değişik toplumsal grupların gereksinimlerinde, "değer"e dayalı yönelimlerinde, tutumlarında, ilgilerinde ve faaliyet güdülerinde, öze ilişkin önemli değişimler oluyor. Bu derinden değişimler düşünme tarzını, yaşanan çeyredeki toplumsal gerçekliğin algılanmasını etkiliyor ve böylelikle, yeni politik davranış modelleri oluşmasına kapı açıyor.

Her ne kadar, 70'li yılların ortalarından itibaren ağırlaşmış olan ekonomik güçlükler bu süreçlere damgasını vurmuş, kitle bilincinin yeniden yapılanması kısmî bir durgunluk (ama gerileme değil) evresine girmiş, Batı toplumunun kimi kesimlerinde ekonomik ve toplumsal istikrar özlemi ve bunun yanı sıra tutucu eğilimler güçlenmiş de olsa; "değer"lerin içeriğinde ve yapısında meydana gelen değişmelerin çapı öyledir ki, insan Hegel'in şu sözlerini anımsıyor: "Göze çarpan büyük devrimleri, sessiz, için için mayalanan, yine yüzyılın zihniyeti içinde oluşan bir devrimin, herkes için görünür olmayan, çağdaşların dikkat alanına pek girmeyen, dile getirilmesi de, anlaşılması kadar zor olan bir devrimin incelemesi zorunludur."/4/

Yaratılmakta olan yeni değerler sisteminin kendine özgü özelliği, yaşamın niteliksel, öze ilişkin yanlarına yönelik olma

sındadır, çevre karşısında tüketici tutumun reddedilmesindedir. Elbette ki, "değer"e dayalı böylesi yönelimler hiç de yeni değildir. Bununla birlikte, bu tür yönelimlerin yoğun ölçüde yaygınlık kazanması, toplumda egemen olan değerler sistemine karşıt bir sistem olarak oluşması, nüfusun büyük yığınlarının davranışını, faaliyetini belirleyen güdüler haline dönüşmüş olması, bütün bunlar hiç kuşkusuz yepyeni bir olgu meydana getiriyor.

"Yeni bilinç" in taşıyıcılarının toplumsal-psikolojik profiline belirleyen özellikler, dünyada ve toplumda meydana gelmiş olan durum karşısında duyulan kaygıdır, yaşam koşullarına ilişkin beklentilerin artmasıdır, toplumsal konumdan duyulan hoşnutsuzluktur, resmî makamların faaliyetlerini eleştirel değerlendirmedir, ilgi/çıkarları ve gereksinimleri politik düzeyde temsil etmekte, partilerin aracılık işlevinin gerekliliğinin ve olanaklılığının reddidir. Yeni "değer"ler ile, temsil etme ve karar alma işlevlerinin eski biçimleri arasındaki bağdaşmazlığın büyümesi, --bağımsız bir politik faaliyet için yeteneklerinin gitgide arttığı bilincine varan ve toplumsal sorunların çözümünün araştırılmasına doğrudan katılmaya hazır olan-- nüfus gruplarının kendilerini bir partiyle özdeşleştirmelerinin zayıflamasında, erozyona uğramasında dile geliyor. Batılı araştırmacılar, öze ilişkin bir başka öge daha gözlemliyorlar: "Savaşa karşı-çıkışın yanı sıra... sanayi toplumunun hiyerarşik otoritesinin yapılarına karşı-çıkış, madde-sonrası nedenlerin başlıcalarından biri durumuna gelmiştir." /5/

x x x

"Değer"e dayalı yeni yönelimlerin ortaya çıkması, toplumun toplumsal ve sınıfsal bileşimindeki ve --daha dolayimli bir şekilde-- genel-kapsamlı toplumsal çalışmadaki ve toplumsal üretimin yapısındaki nesnel değişimleri yansıtmaktadır. Bilimsel-tek-nik devrimin gelişmesiyle, toplumsal üretimin maddî ve tinsel kesimleri arasındaki karşılıklı ilişkilerde bir takım değişimler olmuş; çalışmanın toplumsal ve tinsel ön-kosullarının genişletilmiş yeniden-üretimini sağlayan kesimlerin öneminin arttığı görülmüştür. O faaliyet alanlarının gelişimi, devletin enerjik ve çoğu kez belirleyici katılımıyla gerçekleştiğinden, o faali-

yet alanlarının ücretli çalışma - sermaye ilişkilerine bağımlılaşması: proleterleşme sürecinin yaygınlaşıp derinleşmesi, nüfusun yeni katmanlarının bu proleterleşme süreci içine girmesi anlamını taşımıştır. Bütün bunlar, toplumsal çelişkiler alanının genişlemesiyle sonuçlanmıştır.

Devletin toplumsal yaşama karışması, gitgide artan merkezileşme ve bürokratikleşme, toplumun ileri derece "devletselleşme"si, ikili karakter taşıyan bir takım sonuçlar ortaya çıkmasında ifadesini bulmaktadır. Bir yandan, toplumsal anlaşmazlıkların yapısı halk ölçeğinde bir karakter kazanıyor, "halk" ile "devlet" arasındaki çelişki biçimini alıyor. Kitle bilincinde devlet-karşıtı eğilimler, anarşik olanlar da içinde, bu gelişime bir tepkidir. Günümüz burjuva toplumunda "halk" kavramının, bilimsel-teknik devrimden önceki döneme oranla nitelikçe farklı bir takım belirgin özellikleri vardır. "Halk", her şeyden önce, ücretli emekçiler tarafından temsil edilmekte; bunlar arasında da, bedensel olmayan, düşünsel görevler yerine getiren hizmetliler kategorisi: mühendisler, teknisyenler, aydınlar ve diğer gruplardan hizmetliler gitgide artan bir rol oynamaktadır. Genel-kapsamlı (dolayımllılaşmış) çalışmanın özneli olarak onlar farklılaşmışlar ve maddî üretici faaliyete katılanlarla karşıtlaşmışlardır. Oysa, yine aynı sırada, bu karşıtlığı --bilimsel-teknik devrimin etkisi altında-- kaldırmanın da olanakları ilk kez ortaya çıkıyor: çalışmanın özel tiplerinin farklılaşması süreci, çalışmanın özel tipleri arasındaki nesnel bağların genel-kapsamlı toplumsal çalışma çerçevesinde-- sıkılaşmasıyla; yeni ücretli gruplarının, genel iş gücünün bir bileşeni haline gelmesiyle bir arada yol alıyor. Ne var ki, yeni grupların işçi sınıfının organik bir bileşenine dönüşmesi, toplumsal-politik ve toplumsal-psikolojik düzeylerde özdeşleşme bakımından, ayrı bir karmaşıklık ve çarpıcı eşitsizlik getiriyor.

Genel-kapsamlı toplumsal çalışma'nın iç çelişkileri toplumsal alandaki toplumsal-kültürel farklılıklarla: yaşam tarzıyla, davranış kalıplarıyla, eğitim ve maddî refah düzeyleriyle dile geliyor. Bu farklılıklar somut günlük yaşam deneyimi olarak, dolaysız veri olarak yaşanıyor. Öbür yandan, farklı bir eğilim de doğuyor: Yönetici çevreler ile sivil muhalefet arasındaki ikiliğe, bir de, kendi modellerini ve programlarını öneren değişik muhalefet gruplarının rekabeti ve tartışması ekleniyor. Böylece, ticaret pazarını andırır şekilde, bir çeşit

çoğulcu politika pazarının ortaya çıktığı görülüyor. Böyle olunca da, değişik gelişme modellerinin yandaşları arasındaki bir anlık, geçici anlaşmazlık, sivil toplum ile merkezî hükümeti karşı karşıya getiren anlaşmazlıktan çok daha keskin ve sıkıntılı olabiliyor. Bunun örneği, tutucu milliyetçi muhalefet akımları ile ilerici liberal akımlar arasındaki görüş ayrılıklarının, genellikle, liberalleşme süreçleri de içinde, artık toplumun kendisinin gelişmesini de tehdit eden tehlikelere karşı savaşmada, çabaları birleştirmenin özellikle önem taşıdığı anlarda, dönem dönem keskinleşmesidir.

Bu çelişkilerden, tek-anlamlı olmayan bir vargı çıkıyor: Sınıfların nesnel kutuplaşması, toplumsal anlaşmazlıkların yapısında kutuplaşmaya her zaman ille de yol açmaz. Toplumsal sistemin birden çok anlaşmazlığı birarada barındırma özelliği, bir bakıma, bütün noktalarında eşit bir gerilim yaratır ki, bu da, istikrara, zayıf halkanın, kopma noktalarının ortadan silinmesine yol açar. Anlaşmazlıkların pek çoğunun kurumsallaşmış olması da bunu kolaylaştırır. Toplumsal-kültürel anlaşmazlıklar alanının dağınıklaşmasına, bir de, --Batı'da emekçi yığınlarının yaşamı üzerinde, üretimin gelişkin bir uluslararası karakter kazanmasından sonra, etkisini somut olarak gösteren-- yeryüzü ölçeğindeki etkenlerin --uluslararası etkenler de içinde-- karmaşık etkisi eklenmektedir.

Yığınların çağdaş toplumsal gereksinimleri, işte bu, hem ulusal, hem de dünya ölçeğindeki toplumsal temelden hareketle oluşuyor. Bu gereksinimler bir yandan, çalışmada daha insanca ve yabancılaşmamış ^(yeni) biçimler, insanlar arasında yeni ilişkiler gerektirirken, bir yandan da "toplumun öznel ve doğal temellerinin bunalımı"nın /6/ ortadan kaldırılmasını, hatta yeryüzünde yaşamın korunmasını bir koşul olarak getiriyor. Bu düşünce dizisi içinde, Marks'ın şu ünlü tezini hatırlatmak yerinde olacaktır: "Yabancılaşmış çalışma, insana (1) doğayı, (2) kendini, kendi aktif işlevini, yaşamını sağlama faaliyetini yabancılaştırırken, t ü r 'ü de insana yabancılaştırır: t ü r s e l y a ş a m 'ı insan için, bireysel yaşamın aracı yapar. Birinci olarak, türsel yaşam ile bireysel yaşamı birbirine yabancılaştırır ve ikinci olarak, bireysel yaşamı da, bir soyutlamaya indirgenmiş olarak, yine soyut ve yabancılaşmış biçimiyle ele alınan türsel yaşamın amacı yapar." /7/

"Değer"e dayalı yönelimler sisteminin, ağırlıklı olarak tinsel nitelikte değerler çevresinde yeniden yapılanması, maddî ekonomik gereksinimlerin yeterli ölçüde istikrarlı bir şekilde karşılanması koşuluyla gerçekleşir. Eğitim ve gelir düzeyleri en yüksek toplumsal gruplar temsilcilerinin "yeni" değer'leri, ekonomik ve toplumsal bakımlardan daha az varlıklı emekçi kategorilerine oranla daha aktif bir şekilde benimsemeleri olgusu geniş ölçüde işte bundan ileri gelmektedir. "Yaşam tarzını değiştirmeye can atma daha çok, yeni orta katmanların, özellikle, insanlıkçı ve bilimsel-teknik aydınların ve onların yanı sıra, en ileri endüstrilerde çalışan genç emekçilerin belirgin özelliğidir." /8/

Kapitalist toplum yapısının filizlendirdiği bireyci çıkarlar, üretim alanında, üretimin toplumsallaşma nesnel eğilimiyle çelişkiye düşer. "İnsanların kısmen dayanışma içine girmesi", yığınsal karakterli topluluklar-birliktelikler oluşturması ise, maddî üretimin dışında ve burjuva toplumuna egemen olan değerler sistemine karşıt değerler sisteminin benimsenmesi temelinde ortaya çıkar; o karşıtlık böylece yansıtılır. Başkalarıyla gitgide daha yoğun bir ortaklık aranması olgusu, pek çok sosyolojik sondajla açıklığa kavuşturulmuştur. /9/

Yeni toplumsal hareketlerin ideologları, maddî ve tinsel değerler ile onlara dayanaklık eden gereksinimler arasındaki diyalektik bağı atmaya pek eğilimlidirler. Alternatif hareketlerin belli başlı teorisyenleri arasında bulunan J.Huber şöyle diyor: "Eski değerler üreticinininkiler olarak korunmaktadır; yeni değerler ise tüketicinin değerleri olarak ortaya çıkıyor." /10/ Şu var ki, çalışma ve tüketim, aynı toplumsal yeniden üretim sürecinin değişik yanlarıdır ve birarada, bireyin faaliyetinin en temel biçimlerini oluşturur ve bireyin yaşam tarzını meydana getirirler. Zihin emekçileri için, faaliyetin bu çeşitlerinin yalnızca birbirleriyle ilişkili olmakla kalmayıp birbiriyle iç içe geçmiş olması, üretim tarzındaki çelişkilerin, sık sık, salt yaşam tarzının çelişkileri olarak algılanmasına yardımcı oluyor. Bu durum, üretimin geneliyle üretim olarak ve ücretli çalışmanın geneliyle çalışma olarak yorumlanmasına kapı açıyor. Kapitalist toplumun bir sınıfının üyesi bir bireye, insanlığı temsil eden geneliyle insan gözüyle bakılıyor. Bu yaklaşım, tinsel çalışmanın, evrensel bir insansal değere sahip bir ürün yaratma yeteneğiyle geniş ölçüde koşulludur.

Yeni toplumsal hareketlerin ideologları tarafından bu bağlamda geliştirilen "Sanayicilik (industrialisme)" kavramı, --özneleri, geneliyle toplumsal bireyler, yani, hiçbir ayrımcılık içermeyen bir toplumun üyeleri olarak temaslar ve ilişkiler yaratıcı varlıklar olan-- bir üretim faaliyeti tasarımına tam uygun düşüyor. Günümüzde bu tasarım, şu son yıllarda yaygınlaşmakta olan "marjinal kesimler" gibi özgül bir toplumsal kategorinin uç vermesinin uzantısında "maddileşmiş" oluyor. Toplumsal üretimden dışlanan (ya da orada yer almayan) bu kesimler, düpedüz, toplumun "sınıfsız" bir kesimi olarak ortaya çıkıyorlar; geneliyle çalışma açısından (ama çalışmanın somut tarihsel biçimi açısından değil), geneliyle çalışma ile geneliyle mülkiyeti (edinimi) birbirine karşı çıkararak istemler öne sürülmesi böyle oluyor. Öne sürülen bu istemler, belirli bir katmanın ya da sınıfın özlem biçimini değil, tek başına bir bireyin özlemine, ya da bütünüyle toplumda bir hedefin özleniş biçimini temsil ediyor. Aslında burada, evrensel bir toplumsal ilerleme eğilimiyle, sınıflı sömürü toplumunun olumsuzlanmasıyla, sınıfsallığı artık aşmış bir gelişmeye, sınıfsız bir topluma geçişle yüz yüze ve bu geçiş, nesnel olarak olanaklı olanın sınırlarını --somut toplumsal-tarihsel koşullarda-- "buracıkta ve şimdi" aşma girişimleriyle dile geliyor. Değişik ücretli grupları, yeni bir toplumsal gerçeklik yaratılması sorununu, yeni bir yaşam tarzına sahip yerel odaklar, yeni toplumsal ilişkiler içeren hücreler oluşturulması yoluyla --varolan toplumun temellerine el sürmeden-- çözümlenmeyi böylece öngörüyorlar.

Ne olursa olsun, yığınların önemli bir bölümünün politik aktifleşmesi (görüşlerini doğrudan dile getirmeye doğru yönelmeleri) ve istemlerinin karakterinde meydana gelmiş olan niteliksel değişimler, kapitalist toplumda, --demokrasinin ve katılımın ve yurttaşlık haklarına gösterilen dikkatin sınırlarının genişletilmesine, çevre koruma ve yaşam tarzı sorunlarına, barış ve nükleer güvenlik için savaşımın hedeflerine yönelik-- yepyeni bir "tabandan demokrasi" politik kültürünün yol almakta olduğunu yansıtıyor. Toplumda yeni bir politika alanının ve ona denk düşen yeni bir politik düşünme tarzının ortaya çıktığı görülüyor. Yığınsal demokratik hareketler, Batı ülkelerinin ekonomik, toplumsal, politik ve tinsel yaşamında derin değişmelerin, yeni süreç ve özelliklerin bir göstergesi haline gelmiştir.

"Büyük toplumsal ve kültürel değişmelerle yüz yüze bulunuyoruz, öyle ki, bu değişmeler sırasında, politika karşısında pasiflik ve ilgisizlik olguları, yeni eylemler ve politik birlik-telikler deneyimleriyle yakından sarmaşıyor; sağın temsilcilerinin, solun geleneksel seçmen kitlesine politik ve ideolojik yakınlaşma olguları, sosyalizmin "değer"lerini yeniden tanımlama ve yeni "değer"leri solun programlarında bütünleştirme özlennleriyle yan yana yürüyor." diyor G. Napolitano. /11/

Oysa, şu an, "toplumun geçirmekte olduğu derin-değişmelerden ve yeni karşı-çıkış biçimlerinden çıkarılması uygun olacak vargılar bakımından, tüm sol bir gecikme içinde... Demek ki yalnızca irdeleme düzeyinde bir gecikme değil, ama aynı zamanda, yığınların "gerçek hareket"ine oranla da bir gecikmedir söz konusu olan." /12/

x x x

Bize kalırsa, toplumsal-politik alanda yığınsal demokratik hareketlerle etkileşim içine giren güçlerin ve etkenlerin özünün açıklığa kavuşturulması kadar, yığınsal demokratik hareketlerin kendilerinin doğru bir şekilde değerlendirilmesi de önem taşıyor.

Memnunlukla belirtebiliriz ki yeni toplumsal hareketler bir düşman imgesine dayanmıyorlar. Bu hareketler, toplumda faaliyet gösteren tüm güçlere dost ya da düşman olarak değil de, belli bir bağlamda, katılımcılar ya da itirazcılar olarak bakıyorlar. Olası bir bağlaşıklık olarak hiç kimse reddedilmiyor, birlikte yürütülecek taktik eylem için hiçbir önkoşul getirilmiyor. Bu tavır alış, yalnızca, yığınsal demokratik hareketlerin dürüstlüğünden, "partiler-dışılık"ından değil, bunun yanı sıra, politik ortamın kendisini de etkilemiş olan niteliksel değişmelerden de ileri geliyor: ideolojik ve teorik bloklasmalar artık yersiz bulunuyor. Böylece, tutucular ile liberaller arasında "değer" ve görüş alışverişi öyle bir noktaya kadar gelişti ki, artık araştırmacılar yeni-tutuculuk ile yeni-liberalizmin teoride hemen hemen özdeş hale geldiğini sık sık saptayabiliyorlar. Bununla birlikte bir liberal, düşünüş tarzıyla ve davranış tarzıyla, bir tutucudan ayırt olabiliyor. Yığınsal demokratik hareketlerin "yeni dalga"sı, politika sahnesini bir baştan bir başa silip süpürerek, "kale"leri yıkıyor, geleneksel politik

kampları bir zamanlar ayırmış olan "sınır çitleri"ni indiriyor.

Bu durumların tümü yığinsal demokratik hareketlere, gerek ideolojik alanda, gerekse taktik politika alanında çelişkili bir karakter veriyor. Bu hareketler bir yandan, yeryüzü ölçeğın de birlik romantizminin, tüm insan soyunun kardeşliğı ütopyasının taşıyıcılığını yaparken, öbür yandan somut bir politikanın yaşama geçirilmesinde "yeni pragmatizm"i temsil etme özelliğı taşıyorlar. Hiçbir sınıf tabanıyla ve hiçbir programatik taktik yükümlülükle sınırlı olmadıklarından, yakın taktik hedeflerin gerçekleştirilmesinde, hangi politik güçlerle olursa olsun, etkileşime azami derecede "açık" bulunuyorlar. Teorik görüş ayrılıkları bu alanda göz önüne alınmıyor. Ortak eylemlerin koşulu olarak örgütsel ve disiplinsel bağlılık değil, ideolojik ortak mutabakat öne çıkıyor.

Bu pragmatizm, yığinsal demokratik hareketlerin ahlaksal kurallarıyla bağdaşmaz değildir, çünkü onlar iktidara göz dikmiyorlar ve gerek kendilerine ilişkin, gerekse o sıradaki eleştirilerinde hedef aldıkları kimselere ilişkin düşüncelerini saklamasız dile getiriyorlar. Yeni orta katmanların, eğitim görmüş, düşünceler üzerinde kafa yormaya ve kendi politik konularını bağımsız bir şekilde dile getirmeye yetenekli --ve yığinsal demokratik hareketler içinde çoğunluk oluşturan-- temsilcileri, politik yaşam içinde yalnızca, toplumsal grup üyeleri olarak değil, başına buyruk bireyler olarak da yer almaya çaba gösteriyorlar. Evrensellik doğrultusundaki bu temel yönelimlerinden ötürü, yeni toplumsal hareketler her tür sınıfsal yükümlülüğü reddediyorlar ve sınıfsal çıkarların artık aşılmış biçimlerini, özel insansal çıkarların bir çeşiti olarak değerlendiriyorlar.

Yeni toplumsal hareketlerin belirgin özelliğini, evrensel insansal değerlere içten bağlılık, varolan politik kuruluş ve yapılardan (sol partiler ve ideolojiler de içinde) mesafeli durma, kendiliğindenliğe ve başına buyrukluğa yönelme, iktidar için savaşımın "kirli işler"ine katılmayı ret, kendi "değer"lerini --bir süre, alınacak yolun kısa mesafeli bir aşaması için bile olsa-- paylaşan politik güçlerle bağlaşıklığa açık olma ve buna hazırlanma oluşturuyor. Öte yandan, coşkululuk ve ideolojiye boşvermişlik (bu bir sıkıntı kaynağı olmakla birlikte, teorisyenler tarafından onanıyor), yeni toplumsal hareketleri, öy

lesine tiksindikleri iktidar düşkünü profesyonel politikacıların güdümlendirmelerine açık hale getiriyor.

Yığınsal demokratik hareketlerin çelişkili karakteri, gerçek değişiklikler üretmekten âciz buldukları "köhne" politik kurulu düzen karşısındaki eleştirel tutumlarını olsun, burjuva demokratik devlet çerçevesinde, partilerin temsilciliği sistemine hizmet eden bugünkü "politik ruhbanlık"a karşı düşmanlıklarını olsun, işçi hareketine ve onun bütün politik akımlarına da uygulamaktan geri kalmamalarında dile geliyor.

İşçi sınıfının temsilcileri ise, yeni toplumsal hareketler çerçevesinde, yalnızca kendi sınıf çıkarlarını değil, onların yanı sıra, özellikle tüm insanlığın demokratik çıkarlarını da savunarak, bu hareketleri pek çok noktada destekliyor ve onlara aktif olarak katılıyorlar. Çünkü o hareketlerin formülleştiği hedefler, ilkesel bakımdan, işçi hareketinin amaçlarıyla da, hatta, sosyalist ideolojide sergilenen, geleceğin çatışmasız ve adil toplumu imgesiyle de çakışmaktadır.

Genel demokratik savaşımında, bu savaşımı yürüten toplumsal güçlerin ve sınıfların --henüz sınırlı olmakla birlikte, iyi tanımlanmış kimi ortak görevler için-- aralarında birleşmeleri, onların çıkar farklılıklarından daha çok önem taşımaktadır.^{/13/} İşçi hareketi ve yeni toplumsal hareketler, toplumun toplumsal tabanının köklü bir şekilde yeniden elden geçirilmesinin zorunluğu konusunda ortak kanıya sahiptirler. Kapitalizmin gelişiminin yol açtığı anlaşmazlıkların derinliği, bu anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulmasının uygun mekanizmalarının bulunmayışı ve bu anlaşmazlıkların sonuçlarının felaketli oluşu, bu anlaşmazlıkların üstesinden reformlar aracılığıyla gelebilme olanağını tümüyle kuşkuya düşürüyor. Yeni toplumsal hareketlerin yandaşları ve ideologları, --gitgide yükselen bilinç düzeyine ve her tür dayatma/baskı biçimine tüm halk ölçeğinde karşı çıkılmasına dayalı olarak-- bir devrimin eli kulağında olduğundan söz ediyorlar. Aslında söz konusu olan, burjuva toplumunun toplumsal sisteminin işleyişine katılımın değişik bir tipine, bu sistemde değişiklik yapılmasına, bu sisteme yeni nirengiler, yeni boyutlar, yeni yönelimler getirilmesine duyulan özlemdir. Yığınsal hareketlerin teorisyenleri bu özlemi devrimci olarak niteliyorlar. Yukarıda anılan tüm sorunların çözüme kavuşturulmasına ilişkin alternatif modeller, gerçekten de, varolan devlet

aygıtı için kabul edilebilir olan şemaların dışına taşıyor.

Oysa, 60'lı yılların "yeni sol"unun devrimci anlayışların dan ve uluslararası işçi hareketinin klasik devrimci stratejisinden farklı olarak, "yeni devrim" in teorisyenleri, bu devrimi gerçekleştirmenin aracı olarak şiddeti, politik protestonun ve politik çıkarları dile getirmenin örgütlü biçimi olarak partiyi ve politik hedefleri belirleme biçimi olarak ideolojiyi reddediyorlar. Onlar, mülkiyetin ve politik iktidarın, özel'in da yatmasından çıkarılmasına değil, "yeni bir yaşam üslubu" nun ve "madde-sonrası" değerlere dayalı yeni bir dünya düzeninin kurulmasına özlem duyuyorlar.

"Günümüzün piramitsel toplumunda için için mayalanmakta olan, tabandan bir devrimdir, çoğunluğun sorumluluk hakkı için, sağduyunun ve sıradan kişilerin --pek çok teorisyen tarafından apaçık bir şekilde göz ardı edilen-- "değer"lerinin saygınlığı için bir başkaldırıdır." /14/

Politikayı "tabandan" etkilemek istemek, hiç mi hiç, geleneksel politik biçimlerin tümüyle reddedilmesi anlamına gelmez. Söz konusu olan, daha etkili eylem dizileri araştırmaktır. Alternatif hareketler yandaşlarının önemli bir bölümü, yığınların iradesinin politik ifade tarzlarını (seçimlere katılma, sendikalarda ve partilerde militan faaliyet gösterme gibi) yad sınıyorlar. Bununla birlikte, onların çok büyük çoğunluğunun tercihleri yine de, sivil girişimler ve kendi kendine yardım grupları çerçevesinde işbirliği yönündedir.

Batılı pek çok araştırmacı, "ileri sanayi toplumlarının yeni politik üslubunu da, temsil edilmeyen politik çıkarların varlığını da", işte bu sivil girişim gruplarında görüyorlar. /15/ Bu araştırmacılar, düşüncelerin filan ya da falan sivil girişim çerçevesinde dile getirilmesinin, genellikle toplumsal faaliyeti dinamikleştirdiğini ve başka politik eylemlere katılmaya özendirdiğini saptamışlardır. Onlar, --"parlamento dışı muhalefetin taban grupları arasında en yaygın ağı oluşturan" ve askerselleştirmenin ve silahlanma yarışının karşısına "genel barış politikasına ilişkin yapıcı tasarımlarla ve toplumsal savunma konusunda temel bir demokratik anlayışla" /16/ çıkan-- barış gruplarının, yeni toplumsal hareketlerin yapısı içinde özel bir yer tuttuğunu vurgulamışlardır.

Yığınsal yeni hareketlerin anlam ve önemi kuşkusuz, sivil karşı-çıkışın tek tek eylemlerinin başarı ve başarısızlıkları toplamına indirgenemez. Önemli olan, sivil faaliyetin kendini kurma, kendini türetme sürecinin kendisidir; yığınların toplumsal-kültürel yönelimlerinin --ve toplumsal hareketliliğin kalıcı kalıplarının-- oluşmasını etkileyebilme derecesidir. Bu açı altında, barış hareketinin gelişimi, nüfusun geniş yığınlarının, kendi ülkelerinin yazgısı için, insanlığın geleceği ve tarih için olan sivil sorumluluğunun büyümesini yansıtmaktadır. Ölçekleri artık yeryüzü boyutunu tutmuş sorunlar yumağı karşısında, insanlığın, çelişkileri olmakla birlikte, tek bir bütün olduğunun iyiden iyiye belli olduğu bir çağda, barış hareketinin gelişimi, nüfusun geniş yığınlarının, politik, ideolojik ve "değer"sel yeni gelişme hedefleri özümsemeleri için, yeni bir düşünme tarzının biçimlenmesi için uyarıcı olmaktadır.

Günümüzde tarihsel durum, dünya ve ulus ölçeğindeki sorunlara çözüm sağlamakta yeni yaklaşımlar, yöntemler ve biçimler gerektiriyor. Bir yandan, hak eşitliği temelinde uluslararası bir işbirliğinin, ülkeler arasında yeryüzü ölçeğinde yapıcı bir etkileşimin mekanizmalarının araştırılmasını, öbür yandan da, ilerletici değişmelerin özlemini duyan değişik toplumsal hareketler arasındaki çelişkilerin ve farklılıkların aşılmasını öne çıkarıyor. Bu yolda mesafe almak, üçüncü binyılın eşiğindeki nükleer çağ insanına yaraşır yeni bir düşünme tarzını ve yeni bir politikayı zorunlu kılıyor.

Düşünselliğin yükselişinin tarihsel sürecinde niteliksel bir sıçrama anlamına gelen böyle bir düşünme tarzının somutlaşma olanakları, günümüz dünyasının toplumsal varlığında maddî bir temel bulmaktadır. Yeni politik düşünme tarzı ve yeni politika, soyut bir teorileştirme faaliyetinin ürünü değildir ve olamaz; yeni politik düşünme tarzı ve yeni politika --gerçek hümanizmin idealleri ile yığınların demokratik özlemlerinin sentezleştirilmesi sırasında, tarihsel sorumluluk duygusu olan, nükleer bir felaketin önlenmesi için, tüm insanlığın çıkarları için savaşım veren herkesin ortak uğraşmaları sırasında yürütülen-- pratik faaliyet içinde biçimlenir ve gerçekleşirler.

D i p n o t l a r :

- /1/ Bkz. Life changes: Approaches to Social and Political Theory, Chicago, 1979, p.14.
- /2/ Bkz. R. Bahro, Die Alternative: zur Kritik des real existierende Sozialismus, Köln, 1977, S.375.
- /3/ Bkz. D.Bell, The New Class: a mutated Concept. Sociological Journeys: Essays 1960-1980, London, 1980, p.130.
- /4/ Hegels theologische Jugendschriften, Tübingen, 1907, S.128.
- /5/ Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment, Princeton, 1984, p.42.
- /6/ K.-W. Brand, Neue soziale Bewegungen: Entstehung, Funktion und Perspektive neuer Protestpotentiale. Eine Zwischenbilanz, Opladen, 1982, S.150.
- /7/ Karl Marx, Manuscripts de 1844, Paris, 1962, p.62.
- /8/ G.I. Vaynşteyn, "Yığinsal demokratik hareketlerin toplumsal-psikolojik kaynakları" (Rusça), Raboçii klas i sovremenyi mir, 1986, No.5, s.64.
- /9/ Bkz. D.Yankelovich, New Rules: Searching for Self ? A World Turned upside down, New York, 1981, p.251.
- /10/ J. Huber, "Am Ende des Regenbogens: Zur Entwicklung der Alternativbewegung" in Wohin denn wie: Texte aus der Bewegung, Berlin, 1982, S.53.
- /11/ G. Napolitano, "Die Grenzen überwinden: Die PCI, die Sozialdemokratie und die Zukunft der Linken in Europe", Neue Gesellschaft, 1985, No.1, S.56.
- /12/ Claude Renard, "Octobre 1917 relève encore de la politique active", La Nouvelle Revue Internationale, 1987, No.6, p.31.
- /13/ Bkz. V.Lenin, Tüm Yapıtları (Fransızca basım), c.12, s.406.
- /14/ E. Dammann, Revolution in the Affluent Society, London, 1984, p.1
- /15/ Electoral Change in Advanced Industrial Democracies..., p.131.
- /16/ T.Evert, Ziviles Ungehorsman von der APO zur Friedensbewegung, Waldkirch, 1984, S.98.

DUŞUNME TIPLERİ

VE GELENEKSEL UGRAŞILAR (+)

Peeter TULVIST

Türkçesi: G. Doğan GÖRSEV

1930'lu yılların başlarında, Moskova Üniversitesi psikoloji profesörlerinden L. Vigotski ve A. Luria Asya'nın orta kesimine bir araştırma gezisi düzenlemişlerdi. Bu gezinin amacı, insanın --işaretlerle dolayımlaştırılan-- üst psikolojik fonksiyonlarının doğa tarafından değil, kültür tarafından belirlendiğini ve bu yüzden, kültürel değişmelerle birlikte evrimleştiğini deneysel olarak doğrulamaktı. Karşılaştırma nesnesi, --o yıllarda başlatılmakta olan kollektif işletmecilikle ve okulda eğitimle değişik temaslara olmuş-- insanların düşünüş tarzı, belleği ve öz bilinci idi. Bu araştırmanın sonuçları (ki, 1974 yılında yayımlanmıştır^{1/}), hipotezi doğrulamıştır. Okulda eğitimin kişilere bilgi sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda onların düşünme süreçlerinde de değişikliğe yol açtığı ortaya çıkmıştır.

Son yirmi yılda yapılan, değişik kültürlere mensup insanların düşünüş tarzı üzerine pek çok deneysel incelemeden, okulda eğitimin, insanların düşünüş tarzını etkileyen kültürel etkenlerin en güçlüsü olduğu belli olmuştur.^{2/} Kültürel kökenleri aynı da olsa, okula gitmiş ya da gitmemiş özneler arasındaki düşünüş farklarının, dünyanın değişik kesimlerindeki birbirinden bambaşka kültürlere mensup, ama okul görmemiş olan özneler arasında-

(+) Bu makale, SSCB Bilimler Akademisi'nin Toplum Bilimleri Bölümünün yayın organı "SCIENCES SOCIALES" Dergisinin 1989 No.2 (76) sayısından çevrilmiştir.

ki farklardan daha büyük olduğu ortaya çıkmıştır. Okulun, düşünüş tarzı üzerindeki bu dönüştürücü etkisine ilişkin olarak pek çok soru ortaya atılmaktadır: Okulda eğitim sırasında düşünüş tarzında değişikliğe yol açan şey tam olarak nedir? Düşünüş tarzının kendisinde değişen nedir? "Okula özgü" düşünüş tarzı, "eski" düşünüş tarzının yerini tümüyle alabilir mi ve almalı mıdır? "Yeni" düşünüş tarzı ve "eski" düşünüş tarzı konusunda nasıl bir tutum takınmalıdır? Okula devam etmiş ya da etmemiş özneler eğer birbirinden farklı tarzda düşünüyorlarsa, birbirleriyle anlaşmaları nasıl gerçekleşiyor? Bu soruların yanıtlandırılmasının, okulda eğitimin görece yakın bir zamanda başlatılmış olduğu toplumlarda, okulda eğitimin örgütlenmesi ve genel kültür politikası bakımlarından özel bir önem taşıdığı besbellidir.

Bu soruların irdelenmesine geçmeden önce, düşünüş tarzında okulun yol açtığı farklılık konusunda bir örnek belirtelim. Bir ders sırasında özneye, "modern" toplumun herhangi bir üyesi bakımından son derece basit bir tasım sorusu sorulur: "İki kişi (verili kültürde yaygın iki ad anılır) öteden beri çayı birlikte içerler. Şu sırada onlardan biri (filanca) çay içiyor. Acaba öbürü de (falanca) çay içiyor mu, içmiyor mu?" Özne yanıtını verdikten sonra ona soruluyor: "Niçim böyle düşünüyorsunuz?" Şu saptanmıştır ki, ana okullarına giden altı yaşındaki çocukların çoğunluğu bu tür soruları doğru olarak yanıtlamakta ve gerekçe olarak da, evetlemenin soru'nun kendisinden kaynaklandığını söylemektedirler (T.Tamm'ın 1978 yılında Tartu ana okullarında yaptığı incelemenin verilerine göre). Okula gitmemiş yetişkinler ise, olumlu ya da olumsuz yanıtlarını rastgele vermekte, yanıtlarının gerekçesi olarak da, ortaya atılmış olan soru çerçevesinde yer almayan çeşit çeşit durumları göstermektedirler. Örneğin: "Hayır, çünkü belki avdan henüz dönmemiştir, evine döndüğünde içecektir.", ya da "Hayır, çünkü belki dün ola ki kavga etmişlerdir de, onunla çay içmek istemiyordur." gibilerden yanıtlar. Fakat soruda söz konusu edilen gerçeklik, eğer öznelerin kişisel günlük yaşam deneyimleri dışındaysa (örneğin, Asya'nın orta kesiminden az eğitim görmüş bir köylüye, en kuzeydeki yörelerin tipik koşullarına ilişkin bir soru yöneltilecek olursa, ya da bunun tam tersi durumlarda), o zaman, sorulan sorudaki koşullarla yakınlıkları olmadığını belirterek, yanıt vermekten kaçınmaktadırlar.

Bu tür sonuçlar ilk kez Luria tarafından dile getirilmiş-

tir. Günümüzde de, buna benzer veriler, okula gitmemiş farklı kültürlerden çocukların ve yetişkinlerin düşünüş tarzlarının incelenmesi sırasında elde edilmiştir. Bununla birlikte, kültürel kökenleri ne olursa olsun öznelerin, bu tür soruları, okul eğitiminden geçmiş herkesin çözümleyebildiği şekilde çözümlemeyi öğrenmeleri için bir ya da iki yıl okulda öğrenim görmeleri yeterli olmaktadır.

Düşünüş tarzını okul niçin değişikliğe uğrattıyor ? Son yıllarda, okulda eğitimin düşünüş tarzını etkileme mekanizması üzerine birbirinden farklı iki hipotezin deney yoluyla doğrulanması yoluna gidilmiştir.

Birinci hipoteze göre, sonuç belirleyici etken yazı'nın öğrenilmesidir. Yazıya dökülmüş anlatım --bu anlatım türünde sözcükler maddî bağlam dışında kullanılır ve faaliyetin yalnızca aracı değil, nesnesi olarak da hizmet görürler-- zorunlu olarak soyut düşünmeye yol açar, bir takım kavramlarla işlem yapılmasına olanak verir ki bu işlemleri o kavramların dile getirdiği nesnelere doğrudan yapmak olanaksızdır. İlk kez S.Scribner ve M. Cole, Liberya'daki Vai halkını inceleyerek bu hipotezin doğruluğunu araştırmışlardır.^{13/} Çoğu kez, geleneksel kültürlerden gelme kimseler yazıyı ve okul eğitimini aynı anda, birarada özümlediklerinden, düşünüş tarzını dönüşüme uğratan ayrı bir etken olarak yazının oynadığı rolü belirgin olarak saptamak olanaklı değildir. Vai halkının evde, geleneksel kültür ortamında öğrenilen kendine özgü bir yazısı vardır ve bu yazının öğrenilmesi, okul bilgilerinin özümsemesiyle birarada gitmemektedir. Böylelikle, yazı'nın, "arı durumdaki" düşünüş tarzı üzerindeki etkisini incelemek olanağı vardır. Hipotez doğrulanmamıştır. Yazının özümsemesinin, kendi başına, düşünüş tarzını dönüşüme uğratan bir etken olmadığı ortaya çıkmıştır. Okuma-yazması olan ve olmayan Vai'ler arasında elde edilen sonuçlar, öze ilişkin olarak, birbirinden farklı olmamıştır.

İkinci hipoteze göre ise, düşünüş tarzı okulda değişime uğrar; çünkü okulda özümsenen genel-bilgi aslında bilimsel bir bilgidir ve ona denk düşen sorular, geleneksel kültürlerde yaygın bilgilere ve geleneksel bir toplum üyesi insanın çözüm bulmak durumunda olduğu problemlere oranla farklı bir mahiyettedir. Okulda karşılaşılan sorular, başka bir düşünme tarzını gerekti-

rir, insanların okulda özümstedikleri işte bu düşünme tarzıdır.

Bu hipotez, bu makale yazarının 1977'de V. Şestakov'la birlikte --Sibirya'nın kuzeyindeki Taymir yarımadasının Voloçanka kenti okulunda Nganasan çocukları üzerinde-- yürüttüğü deneyler sırasında bir ölçüde doğrulanmıştır.^{/4/} Biz, okulda karşılaşılan sorulara ilke olarak, geleneksel kültür temsilcilerinin uygulamaya kalkıştıkları yoldan --örneğin, tasımlar söz konusu olduğunda, problemde sözü edilen gerçeklik için, kendilerinde varolan bilgiye başvurmaları gibi bir yoldan-- çözüm getirilemeyeceği bilimsel varsayımından hareket ediyorduk. Gerçekten, okulda karşılaşılan sorulara çözüm aranırken, tıpkı okulun çocukları her şeyden önce hazırladığı bilimsel faaliyette olduğu gibi, problemin kendisinin önerdiği verilerden yola çıkmak ve vargıları, gerçekliğin kendisiyle değil de, öncüllerle karşılaştırarak denetlemek gerekir. Eğer bilim insanı vargılarının her birini, gerçeklikle tek tek karşılaştırarak doğrulamak zorunda kalacak olsa, bilimsel bir teorinin kurulmasını tasarlamak olanaksızdır. Bilim insanı gerçeklikten değil, çıkarsama kurallarına ilişkin genel-bilgisinden yola çıkar. Deneyimlerimiz şunu gösterdi: Okulda edinilen bilimsel düşünme tarzı, işlevsel bakımdan, okulda karşılaşılan sorulara çözüm bulunmasına denk düşmekte ve ilk kez çocuklarda okul bilgisi alanında ortaya çıkmaktadır; okul bilgisi alanında ise, sağduyuyla ve soruda söz konusu edilen gerçekliğe ilişkin ek bilgilerle işlem yapılmıyor. Böylece, okulda çözüm bulunması gereken soruların başka türden olmasından ötürü, düşünüş tarzının da okulda değişikliğe uğradığı görüşünü öne sürmek için nedenlerimiz olmaktadır. Okuldaki değişiklik, bilimsel kavramlarla düşünmenin ortaya çıkmasındadır; günlük yaşama ilişkin olduğu söylenen "anlayış"larla düşünmeden farklı olarak, bilimsel "kavram"larla düşünmenin belirgin özelliği, kavramların tanımlanabilir olmasıdır; düşünce birimlerinin ve düşünme işlemlerinin bilincine varmaya olanak bulunmasıdır; öncüllerin ve vargının, gerçekliğe denk düşüp düşmediğini (yani onların hakikati dile getirip getirmediıklarını) denetlemenin yanı sıra ayrıca, birbirlerine denk düşüp düşmediklerini (yani onların mantıksal doğruluğunu) denetlemenin de olanaklı olmasıdır. Başka bir deyişle, düşünme sürecinin kendisinin yol alışının bilince çıkarılması ve bu sürecin mantıksal denetlenmesi olanağı ortaya çıkmaktadır.

Okulda eğitimin etkisi altında, düşünme tarzında meydana

gelen değişimler değişik şekillerde yorumlanıyor. Bir kanıya göre, düşünme sürecinin --kalıtımsal yetilerin zorunlu kıldığı tek bir yolda-- yol alışının bir üst evresiyle yüz yüze bulunuyoruz. Bu görüşten hareketle, geleneksel toplumların okula gitmemiş üyelerinin düşünüş tarzı az gelişmiş olarak, okulda eğitim görmüş kimselerinki ise gelişkin olarak kabul edilebilir. İnsana özgü düşünme tarzının tarihsel evriminin doğrultusu, biyolojik nedenlerden ötürü, tek yönlüdür ve farklar olsa olsa ancak düşünüş tarzının gelişmişlik derecesine ilişkindir. Gelişkin bir düşünüş tarzının, gelişkin olmayan bir düşünüş tarzından "daha makbul" olduğu su götürmez.

Bu yorumlamanın karşısına, insanın psişik yansıtma mekanizması konusunda A.Leontiev tarafından geliştirilmiş olan ve sözle düşünme süreçlerinin oluşum ve gelişiminin, diğer üst psişik süreçlerde olduğu gibi, doğal etkenler tarafından değil de, insan faaliyeti tarafından belirlendiğini^{15/} savunan aktif yaklaşımdan kaynaklanan yorum çıkarılabilir. Böylece, gerek okula gitmiş olanların, gerekse gitmemiş olanların düşünüş tarzının, giriştikleri değişik ekonomik ve kültürel faaliyetlerde çözüm bulmak zorunda oldukları soruların özellikleriyle açıklanması gerekmektedir. Bu görüşe göre, geleneksel kültürden kimselerin düşünüş tarzı, gelişmenin alt bir derecesine değil, özel faaliyet tiplerine ve o faaliyetlere eşlik eden sorulara denk düşer.

Sorun, alabildiğine değişik faaliyetlerimizde önümüze çıkan tüm sorulara çözüm bulmakta, okulda edinilen bilimsel düşünme tarzına en iyi araç gözüyle bakılıp bakılamıyacağıdır. Kuşkusuz, bakılamaz da. Geleneksel kültürlerde varolan ve --tıpkı okulda eğitim yoluyla edinilen bilimsel düşünme tarzı gibi-- uzun bir kültürel gelişimin ürünü olan düşünme tiplerinin, o kültürlerde yaygın olan faaliyetleri, bilimsel düşünüş tarzından daha iyi desteklediğini varsaymak makul olacaktır.

Bunun deneysel bir doğrulaması olarak, okulda az ya da çok uzunlukta bir süre eğitim görmüş, sonra geleneksel ekonomik ve kültürel faaliyetlerine geri dönmüş bir grup öznenin düşünüş tarzı üzerindeki incelemelerin sonuçlarını burada anmak isteriz. Bu kişilerin, makalemizin başlarında değindiğimizi andıran tasım problemlerine nasıl çözüm bulduklarına bir bakalım. Eğer bilimsel düşünme tarzı, hangi probleme olursa olsun daha iyi çözüm bulmaya elvermesi anlamında, daha yüksek bir

düşünme tipi ise, onun hangi koşullarda olursa olsun işlerli kalması gerekir. Ve eğer okuldaki soruları ve bilimsel problemleri çözmekten öteye gitmiyorsa, geleneksel faaliyete işlevsel olarak yanıt veren "eski" düşünüş tarzı önünde gerilemek zorunda kalması olasıdır. O gruptaki öznelerin, o sıralarda okulda eğitim görmekte olanların verdiği sonuçlardan daha çok, okul eğitimi görmemiş olanlarınkilere yakın sonuçlar verdikleri ortaya çıktı.^{/6/} Okulda edinilmiş olan, tasım problemlerine "teorik" denen türden çözüm bulma tarzı hemen hemen tümüyle unutulmuştu. O "teorik" çözüm bulma tarzının, akıp giden yaşamın problemlerine, eski "ampirik" düşünme tarzından daha iyi çözüm bulmaya elvermediği apaçıktı.

Makalemizin başlarında değindiğimiz örneğe dönelim. Eğitim görmüş öznelerin yanıtlarının ve gerekçelerinin yerinde olduğundan kuşukumuz yok; okulda öğrenim görmemiş olanların yanıtları ve gerekçeleri ise yerinde değildir. Ne var ki gerçeklikte, --hem de bütün gün boyunca çay içilen toplumlarda-- çayı her zaman birlikte içen iki kişi olduğu tasarlanabilir mi hiç ? Daha doğru yanıt elbette, okula gitmemiş olanların ve gerçeklikte bu kuralın her zaman istisnaları olacağı olgusundan yola çıkanların yanıtı olacaktır. Bilimde ise istisnalar kale alınmaz, çünkü onlar genel ilkeye ters düşerler. Ama günlük yaşamda ise, öne sürülen genel iddialar her zaman istisnaların varlığını kabul eder. Bilimsel düşünüş tarzı açısından, bizim öznelerin yanıtlarına yanlış gözüyle bakmak gerekir. Sağduyu açısından ise o yanıtlar doğrudur. Ne var ki, eğitim görmüş, modern kültürü özümsemiş kimseler de sağduyudan yoksun değillerdir. Eğer soruyu bir parça farklı bir şekilde formüle edecek olursak, --kurala aykırı istisnalar yaratan değişik koşulları dışlamayan-- "ampirik" düşünme tarzıyla yüz yüze geliriz. Böylece, belirtilen deneysel sonuçların yol açtığı farklar, geleneksel kültürden kimselerdeki düşünüş tarzının, onların gerçek faaliyetlerinde çözüm bulmak zorunda oldukları problemlere yanıt verdiği tanıklık etmektedir.

Okullarda eğitim programları hazırlanırken, yalnızca, bilimin günümüz Avrupa kültüründe ulaştığı saygınlıktan yola çıkmakla kalmayıp, bunun yanı sıra, geleneksel kültürden insanların okulu bitirdikten sonra içine atılacakları ekonomik ve kültürel faaliyet tiplerinden de yola çıkmak makul olur. On yıl boyunca okul, çocuğun zamanının en büyük bölümünü doldu-

rur (genellikle, rengineyiği yetiştiricilerinin çocukları yatılı okurlar) ve çocuk, geleneksel faaliyetleri özümsemek için gerekli olan evde eğitimin bir bölümünden yoksun kalır. Bu duruma göre, çocuğun zamanını ikiye ayırmak ve okulda eğitim programlarını, yaşama hazırlık ile yaşamın kendisi arasındaki karşılıklı bağıntıyı gözetecek şekilde düzenlemek gerekmektedir.

Çocukların geleneksel eğitimi, okuldaki eğitimden farklı olarak, çoğu kez söz'süz olur. Nitekim, Nnganasan'lar arasında, deneyimli bir insan, hayvanları niçin başka bir yöne doğru değil de, belli bir yöne doğru otlağa çıkarmak gerektiğini bir gence sözlü olarak açıklayamaz. Deneyimi olmak gerekir. Çünkü, iki kişi mantar toplamaya çıkarken, biri aradığını bulur, öbürü bulamaz, ama birincisi mantarları nerede aramak gerektiğini ikincisine öğretecek durumda da değildir. Geleneksel pek çok faaliyetin çocuklarca belenmesi ancak, yetişkinlerle birlikte faaliyet sırasında olur. Demek ki, okul süresinin bir bölümünü bu amaca ayırmak gerekir.

Öğretmenlerin kimi zaman okulun, geleneksel kültürün temsilcilerinin çocuklarının beraberlerinde getirdikleri "bilimsel olmayan" düşünüş tarzının yerine bilimsel bir düşünüş tarzını geçirmesi gerektiği görüşüne kapıldıkları da olur. Geleneksel genel-bilginin yerini okulun bilimsel genel-bilgisiyle doldurup, geleneksel genel-bilgiyi kaldırmaya bakarlar. Bu tür kalkışmalar işlevsel olarak yanlıştır; çünkü tarihsel gelişim, bir düşünüş tarzının yerine bir başkasının geçirilmesinden ibaret değildir. Yeni tip düşünme tarzı daha çok, gelip, varolan tipleri tamamlar. Bu olgunun nedeni açıktır: yeni faaliyetlerin ortaya çıkışı eski faaliyetleri ortadan kaldırmaz. Nitekim, bilimin ortaya çıkışı, sanatları, ideolojiyi, vb. "ortadan kaldırmaz"; kültür içindeki işlevleri bilimin işlevleriyle çakışmadığından, onlar varlıklarını sürdürürler. Aynı şekilde, bilimsel düşünme tarzı da, başka faaliyetler için kullanılan düşünme tarzlarının (her ne kadar onları etkilese de) yerine geçemez. Kendilerine özgü kültürleri konusunda tek-yanlı bir anlayışa sahip araştırmacılar olsun, uygulayıcılar olsun, "Avrupalılara özgü" düşünme tarzını çoğu kez yersiz bir şekilde, bilimsel düşünme tarzıyla özdeşleştiriyorlar. Bilimin ve bilimsel düşünme tarzının modern Avrupa kültüründeki rolü gerçekten büyüktür. Bilimin işlevi, olguları belirli kurallara

göre açıklamasındadır. Ne var ki hiçbir kültür açıklama yapmaktan ibaret değildir. Hatta Avrupa kültüründe bile, yalnızca geleneksel kültür varlığı gözüyle bakmaya ve bilimsel değil diye değerlendirmeye alıştığımız farklı düşünüş özelliklerinin önemli bir rol oynamaya devam ettiğine çoğu kez dikkat etmiyoruz.

Örnek olarak, animizm (canlıcılık) olgusunu anabiliriz. Bilimsel düşünce açısından cansız olan nesnelere ve olgulara (örneğin, gök cisimleri) geleneksel kültürlerin canlı gözüyle baktıkları uzun zamandan beri bilinir. Ne var ki gerçeklikte Avrupa kültüründe, katıksız animist anlatımlara rastlanmayacak bir şiir kitabı bulmak zordur. Şiirde olsun, düzyazıda olsun, bilimsel düşünce açısından cansız olan nesnelere, canlı varlıklara özgü özellik ve davranışlar yakıştırılmaktadır. Şiirsel imgelerin pek çoğu, animist düşünüş tarzından kendini tümüyle "kurtarmış" bir kimse için anlaşılır olmaktan çıkar. Bilimsel düşünüş tarzına göre "gerçekliğe aykırı" olan, sanatsal düşünüş tarzına göre "gerçekliğe uygun" olabilir. Peki, geleneksel kültürdeki animist anlayışlarla ne yapmalı? Kuşkusuz onlara bilimsel anlayışlar eklemek: onları birbirinin karşısına çıkarmayıp, kültürün ve ona denk düşen düşünüş tarzının çeşitliliğini ve türdeş-olmayışını açıklamak gerekiyor.

Yukarıdaki örneklerden çıkan genel vargı, bütünselliği içinde kültür değişmediğinden, yenileşmelerin yanı sıra "eski" tipten ekonomik ve kültürel faaliyetler süredürken, --çocukları, okul sonrasında içinde yer alabilecekleri faaliyetlere hazırlayacak şekilde-- okulda eğitimi de düzenlemek gerektiğidir.

Her insan varlığı, değişik faaliyet tipleri içinde yer alır, bu yüzden, tek bir düşünme tipine değil, değişik düşünme tiplerine sahiptir. Okul doğal olarak, düşünüş tarzının bütünselliğinde değişiklik yapmaz; ama okulda verilen "yeni" genel-bilgi, eğer, "yanlış" ya da "az gelişmiş" diye damgalanan "eski" genel-bilginin karşısına, "doğru" ya da "gelişkin" genel-bilgi olarak çıkarılacak olursa, bu kuşkusuz kültürün zarar görmesine neden olabilir. Örneğin, folklorun daha önceki önemini modern kültürde sürdürmesi istenemez. Onun yazılı biçimde korunması yeterlidir. Ama her bir kimsenin, kendi halkının kültürel varlığının muazzam önemini kavraması tamamen zorunludur. Günümüzde bazı yörelerde (örneğin, Obi bölgesinde, Hanti'lerde) paradoksal bir durum meydana gelmiştir: Etnografya uzmanları bu halkın folk-

loruna yüksek değer biçerken, okul eğitimi görmüş gençler hemen hemen tümüyle bu folklorla ilgisiz kalmakta, hatta kimi zaman ondan utanç duymaktadırlar. Bir halkın folklorunun okuldaki edebiyat derslerine girmesi, kanımca, o folklorun korunmasına katkıda bulunur. Her tür kültürün kendine özgü değeri, gerek insanlığın tümü için, gerekse onun tek tek temsilcileri için kuşkusuz besbellidir.

Yakın zamanlara kadar geleneksel konumda olan toplumlarda eğitimin hızla yayılmakta olduğu göz önüne alınırsa, "eski" ve "yeni" kültürler arasında, "eski" ve "yeni" düşünme tarzları arasında makul bir uzlaşımı araştırmak gerekli olacaktır.

-
- /1/ Bkz. A.R.Luria, Bilgilenme Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi'ne Katkı (Deneysel Psikoloji İncelemesi) -Rusça-, Moskova, 1974.
 - /2/ Bu konudaki araştırmaların panoramik bir sergilemesi şu yapıtta bulunabilir: M.Cole, S.Scribner, Culture and Thought. A Psychological Introduction, New York, 1974.
 - /3/ Bkz. S.Scribner, M.Cole, "Literacy Without Schooling: Testing for Intellectual Effects", Harvard Educational Review, 1978, Vol.48, pp.448-461; idem, The Psychology of Literacy, Cambridge (Mass.), 1981.
 - /4/ Bkz. P.Tulviste, "On the Origins of Theoretic Syllogistic Reasoning in Culture and in the Child", Notes Savantes de de l'Université de Tartu, fasc.474, Tartu, 1978, pp.3-22.
 - /5/ Bkz. A.N.Léontiev, Activité, Conscience, Personnalité, Editions du Progrès, Moscou, 1984. Ayrıca, düşünme tarzının tarihsel gelişiminin, faaliyet'e dayalı bir yaklaşımla incelenmesi konusunda, aşağıdaki yapıtta şu bölüme de bakılabilir: "Düşünme tarzının tarihsel gelişiminin teorik sorunları üzerine" bölümü, P.Tulvist, Psikolojinin Gelişim İlkesi (Rusça), Moskova 1978.
 - /6/ Bkz. T.Tamm, P.Tulviste, "Theoretic Syllogistic Reasoning Reprising when not used ?", Notes Savantes de l'Université de Tartu, fasc.522, Tartu, 1980, pp.50-59.